

KALMÁR MELINDA: KORPORATÍV, SZOVJET, HIBRID. EGY FORMÁCIÓ METAMORFÓZISA Kényszerpályás rendszerváltások

Hogyan, milyen szempontok mentén lehet és érdemes újraértelmezni Kelet-Európát úgy, mint egy stratégiai elhelyezkedésű, innovatív irányú, óvatos tranzitterületet? A hidegháború és a jelenkortörténet iránt érdeklődő olvasónak különösen izgalmas lehet a téma, amit Kalmár Melinda a tollára tűz: a szovjetvariáns modellek elemzése, azok sorsa és alakulása a máig. A 2014-ben megjelent *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990* című könyve folytatásaként, annak jelentős szűkítésével most úgy elemzi az 1989 körüli (1988, 1991) rendszerváltásokat Kelet-Közép-Európában, hogy nagyon sikeres kísérletet tesz az alsó áramlatok, az akkoriban egyáltalán nem látható történelmi hajtóerők feltárására.

Kalmár Melinda a kommunizmus uralta, szovjetizált kelet-európai térséget vizsgálja, s bár mindvégig erről ír, nem lehet nem gondolni rá, hogy a mai Magyarországról (is) gondolkodik. Nemcsak az érdeklő, miért úgy zajlott a térség átfogó (politikai-gazdasági) rendszerváltása, ahogy, hanem az is, hogy ez mit okoz a mában. Szerzőnk a történészek által gyakran figyelmen kívül hagyott szempontból, a globalizáció felől ragadja meg a témát. Elhessegetve az eseménytörténet látást korlátozó ködét, szinte csak egy tényezőre koncentrálna: a világgazdasági-technológiai determinációk jellegére és irányára, a „globális hálózatokba rendezett világgazdaság” (34.) hatásaira, a hidegháború globális interdependens közegére.

A szerző szellemi kerete az a Kelet-Közép-Európa, az a kölcsönösséget és alkalmazkodást feltételező nemzetközi környezet, és az az „alkalmazkodási politika”, amelyben a Szovjetunió fontos szerepet szánt saját nyugati peremvidékének. Bár térségünk politikai és gazdasági tranzitjellege nem volt ismeretlen gondolat, sőt a KGST (*Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*) és a Varsói Szerződés „integrációs szervezet” jellege és szerepe sem új, szerzőnk gondolatmenetében koherensen átértelmeződik és feloldódik a könyv címe: a szovjet mintákkal korporatívan együttműködő térség, amelynek az államai 1989 után történelmi örökségük révén félszívú, azaz hibrid demokráciák lettek.

Úgy hiszem, ha van rendszerváltásra vonatkozó kérdés, amelyet nem szakmabeliek is előszeretettel feszegetnek, akkor a *Miért adta fel a Szovjetunió Kelet-Európát?* az egyik ilyen kérdés. Bár nem szerzőnk írja le először, de nála olvasható a legérthetőbben, hogy végső soron a szovjet nagyhatalmi szempont, konkrétan

az úgynevezett Breszt–Litovszk-szindróma volt a szovjet visszavonulás fő oka. Bár Kalmár Melinda könyve a multikauzális megközelítés mintapéldája lehetne, nem kétséges, hogy a breszt–litovszki időleges megalkuvás vagy „erőfelhalmozó időnyerés” gondolata számos alkalommal és igen nagy nyomatékkal bukkan fel a könyvben; ebből gondolom, hogy ha egy okot kellene megjelölni, akkor az ez lenne.

A mindenkori és egyre fokozódó „technikai determinációt” szem előtt tartó, sőt időről időre ahhoz alkalmazkodó Szovjetunió tehát „egyszerre volt terjeszkedő, egyben a nyugathoz adaptálódó” nagyhatalom. „Világossá vált – írja a szerző *A hrucsovi percepció: elszakadás a sztálini világréptől* című fejezetben –, hogy a szuperhatalmi státusnak előfeltétele a katonai erővel és elrettentőképességgel együtt a gazdasági erő és stabilitás is, amely nem tartható fenn műszaki tudományos együttműködés nélkül, ehhez viszont elengedhetetlen a nemzetközi, regionális és szélesebb körű, specializáció.” (39–40.) Ez volt a jelek szerint a szovjet vezetők fő kényszere. Ez volt a szovjet Európa-politika egyik fő hidegháborús iránya, és ez lett Kelet-Közép-Európa fő determinációja. (Megjegyzem, a szerző nem tulajdonít túl nagy jelentőséget a Kelet-Európa, a Közép-Európa és a Kelet-Közép-Európa fogalmaknak, azokat szabadon váltogatja.) A lényeg: a Szovjetunióhoz való viszonyához szervesen hozzátartozott a kelet-közép-európai térség szerepének a rejtett szerepváltozása. Ez egyfelől a térség blokká válását (egyfajta lefojtott önállósodását) jelentette, másfelől azt, hogy a szovjetizált országok fokozatosan differenciálódó kommunista variánsrendszerre váltak. Mivel azonban e folyamat mélyebb vonatkozásai a közemberek számára rejtve maradtak, ezért a kelet-közép-európai térség életének mai értelmezői ezen a ponton abba a kérdésbe ütköznek, hogy lehetett-e remény 1989 körül valós változásokra, ha a kelet-európai közemberek nem támogathatták a reformokat, hiszen nem is tudtak a felülről irányított szándékokról.

Lehet-e olvasni Kalmár Melinda *Korporatív, szovjet, hibrid* könyvét az orosz–ukrán háború félretolásával? Természetesen nem lehet, bár ennek hatására olvasás közben nemcsak izgalmas perspektívák nyílnak, de a tévedés lehetősége is növekszik. Egészen bátor gondolatnak tartom a lenini–sztálini–hrucsovi–brezsnyevi–gorbacsovi történelmi periódusok „lényegi folyamatosságainak” elemzését, amelynek célja a „szovjet külpolitikában feltárható százévnnyi folytonosság” analízise. Vajon lesz-e szüksége Oroszországnak száz év után ismét egy újabb meghatárolásra és „erőfelhalmozó időnyerésre”?

A szerző értékelésében egy pólusok között ingamozgást végző Szovjet–Oroszországot látunk, amelyben amolyan ázsiai drámaiságú végletekhez kell mérni a legnagyobb stratégiai dilemmákat. Igazodás az általános globalizációs trendekhez vagy ellenszegülés? Archaikus birodalom vagy modern nagyhatalomság? Reaktív pozíció vagy proaktivitás a Nyugattal szemben, amit időről időre a szovjet vezetők „kontraglobalizációs víziója” korlátoz, alakít? Joggal tartották-e egyes szovjet

vezetők a nyugat-európai integrációt fenyegető árnyéknak, ami miatt Lenin óta az orosz EU-politika vissza-visszatérő küldetésének tartotta, hogy feltartóztassa a nyugati terjeszkedést? Számon kell kérni a szerzón, hogy Borisz Jelcin és Vlagyimir Putyin kimaradtak az elemzési sorból? Talán. (Putyin neve háromszor szerepel a könyvben, Jelciné egyszer sem.) Ennél fontosabb, hogy a szerző által kínált gondolatsorok már a remek kérdések alapján, a jelcini és putyini mélyelemzés nélkül is értelmes, koherens paradigmává tudnak összeállni.

A könyv természetesen szól a mai Magyarország és a mai Oroszország útkezeséről is. Mi volt, és mi ma a Nyugat az orosz vezetőknek? Miért nem akar a Nyugat kooperálni Oroszországgal? És ha akar, miért csak egyfajta módon és egyfajta céllal, tudniillik nyugati módra? Ha arra gondolunk, hogy a hidegháborús USA Richard Nixon alatt Kínával is megtalálta, és ma is keresi azt a fajta, azt a mértékű *modus vivendit*, amely kölcsönös eredményeket hoz, felmerül, hogy ugyanez miért nem működik Oroszország esetében. Sok közös érdek volna, a szerző is írja, hogy a két szuperhatalmi fél argumentációjában egyre többször kerültek be globális kérdések a megtárgyalandó témák közé már a hidegháború éveiben.

Az orosz–ukrán háború fényében Oroszország melyik korszakának vagyunk a szemtanúi? A terjeszkedőnek? Vagy annak, amikor a birodalom épp elért adaptációs hajlandósága végéhez, határához, amit Lenin száz évvel ezelőtt „a nyugati terjeszkedés feltartóztatásában határozott meg”? És fog-e működni a mostani helyzetben a Breszt–Litovszk-szindróma? Meg akarja-e, meg tudja-e menteni magát Oroszország a teljes kollapszus elkerülése érdekében? És mije van még, amit feladhat cserébe, hogy a birodalom fenntartsa magát? Esetleg a Nyugattal való totális szakítás drámáját látjuk az első sorból? Nem valószínű, mert semmilyen ország, és különösen egy nagy ország, egy magát nemzetközileg befolyásos aktor pozíciójában látó Oroszország nem működhet izoláltan, nem tud létezni politikai értelemben légtérben.

Úgy látom, hogy bár elemzéseiben Kalmár Melinda rendkívül sok szempontot vesz figyelembe, többnyire figyelmen kívül hagyja a partner szuperhatalom (itt most kifejezetten a hidegháborús USA-ra célzok) nem feltétlenül jó szándékú hatását, nyomását, egyúttal mintha kicsit alábecsülné például a szovjetek szubverzív szándékait. Azaz mintha kicsit túlzott jószándékúságot feltételezne mindkét szuperhatalom államvezetői részéről, amit jól kifejez a finom fejezetcím: *Európa szelíd elrablásának terve*.

Ennek a rendszerváltást értelmező remek könyvnek az egyik premisszája az, hogy a Szovjetunió „stratégiai szempontból nem hagyhatta figyelmen kívül a közvetlen (európai) szomszédságát” (223.). Magyarország (és természetesen a többi kelet-közép-európai ország) „közvetítő, felzárkóztató” szerepéből ered a szerzőnek az a gondolata, hogy a Szovjetunió által e térségben kezdeményezett gyorsított-sürgött, ámde széles társadalmi támogatást nem is óhajtó reformok megrekedtek a

centralizáció szintjén, és végső soron „liberalizálódás és lényegi demokratizálás nélküli” hibrid demokráciához vezetnek. Kalmár Melinda számára a „kontrollált liberalizálás” a (poszt)modern korporatív politikai struktúrák szinonimája.

A tudós gondolatai akkor a legtermékenyebbek, ha és amikor új és újabb kérdéseket vetnek fel. Például arról a fundamentális problémáról, hogy van-e, létezik-e egy ideális(abb) demokráciamodell, vagy hogy keletkezhetnek-e újabb, a nyugati-tól eltérő, mégis működőképes demokráciaformák? E kérdések meghaladják Kalmár Melinda könyvét, aki kötete legutolsó soraiban is nyilvánvalóan ambicionálja az értékek mentén való gondolkodást: „Az elemző mindehhez a tisztánlátás törekvését adhatja, azt remélve, hogy így hozzájárulhat olyan rendszerek formálódásához, amelyek alkalmazkodni tudnak a változó kihívásokhoz, de közben teret hagynak a szabad, öntevékeny, civil cselekvésnek, létezésnek is. Mert az ember számára az anyagi biztonság és a jólét mellett a szabadság nem kevésbé fontos érték.”

(Kalmár Melinda: Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa. Budapest: Osiris Kiadó, 2021, 304 o.)

Vajda Barnabás

Selye János Egyetem Tanárképző Kar Történelem Tanszék
Komárom, Szlovákia